

Jezus zmartwychwstał czy został obdarzony zmartwychwstaniem?¹ Interpretacja nowotestamentalnych form strony biernej czasownika ἐγείρω

Did Jesus raise or was he raised from the dead?

Interpretation of the passive forms of the verb ἐγείρω in the New Testament

KS. ANDRZEJ PIWOWAR

Instytut Nauk Biblijnych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

e-mail: andpiw@gazeta.pl

SUMMARY: The article focuses on the interpretation of the passive forms of the verb ἐγείρω used with reference to Jesus's resurrection. It offers a detailed analysis of the deployment of the word in the Greek text of the New Testament as well as discusses the possibility of interpreting Greek passive forms in a reflexive way. The verb ἐγείρω appears in various contexts and it is analyzed here depending on its meaning in a given context (primarily "to raise" and "to raise someone"). When the verb means "to raise," it is intransitive, and its passive forms should be interpreted as reflexive. When it refers to resurrection, passive forms may be interpreted in the same way, but since they refer also to other persons apart from Jesus (e.g. John the Baptist), they should be treated as passive. While Jesus – as God – could have raised himself, people could not have done the same on their own – they were raised by God. It is a theological argument, then, that plays a role here. Furthermore, it seems that when used with reference to resurrection, the verb should be treated as transitive (as corroborated by its active forms), which further justifies the interpretation of the passive forms as passive.

KEY WORDS: ἐγείρω, passive voice, resurrection, being raised from the dead, raising someone from the dead

SŁOWA KLUCZOWE: ἐγείρω, strona bierna czasownika, zmartwychwstanie, powstanie z martwych, wskrzeszenie

- ¹ Pragnę wyjaśnić osobliwe wyrażenie użyte w tytule tego artykułu. W języku polskim nie używa się form strony biernej czasownika 'zmartwychwstać' ('został zmartwychpowstały', analogicznie do angielskiego 'ha been raised', francuskiego 'il est ressuscité', włoskiego 'è stato risuscitato' czy niemieckiego 'er ist auferweckt worden'). Jeśli pragniemy wyrazić zmartwychwstanie w stronie biernej, używamy za zwyczaj sformułowania 'zostać wskrzeszonym [z martwych]'. Może ono jednak sugerować, przynajmniej w opinii niektórych teologów, że nie mamy do czynienia ze zmartwychwstaniem, lecz wskrzeszeniem, czyli przywróceniem kogoś do poprzedniego życia (np. Łazarz, syn wdowy z Nain czy córka przełożonego synagogi). Jezus nie został wskrzeszony, lecz zmartwychwstał. Stąd, pragnąc uniknąć sugestii, że został wskrzeszony – odzyskał dawne swoje ziemskie życie, użyliśmy sformułowania 'zostać obdarzony zmartwychwstaniem', ponieważ z jednej strony wyraża ono fakt zmartwychwstania, a nie wskrzeszenia, z drugiej zaś stara się wyrazić prawdę o zmartwychwstaniu Jezusa w stronie biernej – podmiotem działającym jest Bóg Ojciec.

Nowy Testament bardzo często mówi o zmartwychwstaniu Jezusa. Jest to jedna z centralnych i głównych tez chrystologii Nowego Testamentu, która stanowi jej nienaruszalny fundament. Potwierdza to św. Paweł, pisząc do Koryntian: „Jeżeli Chrystus nie zmartwychwstał, daremne jest nasze nauczanie, próżna jest nasza wiara (1 Kor 15,14; por. 15,17)”². W niniejszym artykule nie zamierzamy podważać tej fundamentalnej dla chrześcijaństwa prawdy. Pragniemy jedynie zwrócić uwagę na sposób, w jaki ona została wyrażona w księgach Nowego Testamentu, zwłaszcza w tekstach, w których czasownik ἐγείρω występuje w odniesieniu do wydarzenia Nocy Paschalnej. Zamierzamy skoncentrować się przede wszystkim na przesłankach morfologicznych, tzn. zajmiemy się analizą form czasownika ἐγείρω i ich znaczeniem, ze szczególnym uwzględnieniem tych, które odnoszą się do zmartwychwstania Jezusa. Nasze badanie poszerzymy także o przesłanki teologiczne, w takim zakresie, w jakim pozwolą nam one lepiej zrozumieć i zinterpretować formy morfologiczne tego słowa.

Na początku omówimy występowanie ἐγείρω w tekście Nowego Testamentu i spróbujemy podać jego krótką charakterystykę. Następnie zarysujemy problem, który pojawił się w interpretacji form strony biernej tego czasownika i wpływ kontekstu na ich znaczenie z uwzględnieniem argumentów teologicznych.

1. Występowanie czasownika ἐγείρω w tekście Nowego Testamentu

Czasownik ἐγείρω w greckim tekście Nowego Testamentu spotykamy 144 razy³: 36 razy w Mt, 20 razy w 1 Kor, 19 razy w Mk, 18 razy w Łk, 13 razy w J i Dz, 10 razy w Rz, 4 razy w 2 Kor, 2 razy w Ef i po razie w Ga, Flp, Kol, 2 Tm, 1 Tes, Hbr, Jk, 1 P i Ap⁴. Znacznie częściej występuje on w stronie biernej (87⁵) niż

² „W tych słowach święty Paweł dobitnie ukazuje znaczenie Zmartwychwstania Jezusa Chrystusa dla całości chrześcijańskiego orędzia: stanowi ono jego podstawę. Prawdziwość świadectwa, że Chrystus powstał z martwych, decyduje o istnieniu lub nieistnieniu wiary chrześcijańskiej” (J. Ratzinger/Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu. II. Od wjazdu do Jerozolimy do Zmartwychwstania* [Kielce: Jedność 2011] 257).

³ L. Coenen twierdzi, że czasownik ἐγείρω występuje w Nowym Testamencie 143 razy (zob. L. Coenen, „ἐγείρω”, *New International Dictionary of New Testament Theology* [red. C. Brown] [Carlisle: Paternoster Press 21992] III, 280). Przyczyną owej różnicy może być tekst Dz 3,6, który w wydaniu krytycznym Nestle-Alanda zawiera formę ἐγειρε w nawiasie (ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Ναζωραίου [ἐγειρε καὶ] περιπάτει), co świadczy o braku pewności redaktorów tekstu czy słowa w nawiasie kwadratowym znajdowały się pierwotnie w tekście oryginalnym (E. & E. Nestle – B. & K. Aland – J. Karavidopoulos – C.M. Martini – B.M. Metzger [red.], *Novum Testamentum Graece* [Stuttgart: Deutsche Bibelschaft 282012] 386).

⁴ Zob. *Konkordanz zum Novum Testamentum graece von Nestle-Aland, 26. Auflage und zum Greek New Testament, 3rd Edition* (Berlin – New York: Walter de Gruyter 1987) 473-476.

⁵ Zob. Mt 1,24; 2,13.14.20.21; 8,15.26; 9,6.7.19.25; 11,5.11; 12,42; 14,2; 16,21; 17,7.9.23; 20, 19; 24,7.11.24; 25,7; 26,32.46; 27,52.63.64; 28,6.7; Mk 2,12; 4,27; 6,14.16; 9,27; 12,26; 13,8.22;

czynnej (57⁶). Najczęściej ἐγείρω pojawia się w aoryście (76 razy⁷), 41 w razy *praesens*⁸, 16 w *futurum*⁹ i 11 w *perfectum*¹⁰. 86 razy w trybie oznajmującym (*indicativus*)¹¹, 26 razy jako *participium*¹², 20 razy w trybie rozkazującym¹³, 9 razy jako bezokolicznik¹⁴ i 3 razy w koniunktywie¹⁵. Z powyższych danych statystycznych wynika, że czasownik ten wyraża najczęściej czynność przeszłą dokonaną (czas aoryst i *perfectum*; tryb oznajmujący), która w zdecydowanej większości jest wyrażona w tekstach narracyjnych (księgi historyczne: Ewangelie i Dz [99 razy]).

Gdy czasownik ἐγείρω jest przechodni, oznacza: ‘budzić ze snu’, ‘wzbudzać’/‘pobudzać’, ‘podnosić’, ‘poruszać’, ‘umieszczając’, ‘wznosić’; gdy zaś jest nieprzechodni, przyjmuje sens: ‘podnosić się’, ‘budzić się’. Zdaniem wielu autorów słowników, gdy występuje on w stronie biernej, jest nieprzechodni i oznacza: ‘budzić się’, ‘wstawać’, ‘zmartwychwstawać’, ‘powstawać (w sensie pojawiać się)’¹⁶. Niektóre słowniki podają jednak obok tego znaczenia w stronie

-
- 14,28.44; 16,6.14; Łk 7,14.16.22; 9,7.22; 11,8.31; 13,25; 20,37; 21,10; 24,6.34; J 2,20; 7,52; 11,29; 13,4; 14,31; 21,14; Dz 9,8; Rz 4,25; 6,4.9; 7,4; 8,34; 13,11; 1 Kor 15,4.12.13.14.16.17.20.29.32.35.42.43.44.52; 2 Kor 5,15; 2 Tm 2,8.
- 6 Zob. Mt 3,9; 8,25; 9,5; 10,8; 12,11; Mk 1,31; 2,9.11; 3,3; 4,38; 5,41; 10,49; Łk 1,69; 3,8; 5,23.24; 6,8; 8,54; J 2,19.20; 5,8.21; 12,1.9.17; Dz 3,6.7.15; 4,10; 5,30; 10,26.40; 12,7; 13,22.30.37; 26,8; Rz 4,24; 8,11.11; 10,9; 1 Kor 6,16; 15,15.15; 2 Kor 1,9; 4,14.14; Ga 1,1; Ef 1,20; 5,13; Flp 1,17; Kol 2,12; 1 Tes 1,10; Hbr 11,19; Jk 5,15; 1 P 1,21; Ap 11,1.
- 7 Zob. Mt 1,24; 2,13.14.20.21; 3,9; 8,15.25.26; 9,6.77.19.25; 14,2; 16,21; 17,7.9; 25,7; 26,32; 27,52.54; 28,6.7; Mk 1,31; 2,12; 6,16; 9,27; 14,28; 16,6; Łk 1,69; 3,8; 7,14.16; 9,7.22; 11,8; 13,25; 24,6.34; J 2,20; 11,29; 12,1.9.17; 21,14; Dz 3,7.15; 4,10; 5,30; 9,8; 10,26.40; 12,7; 13,22.30.37; Rz 4,24.25; 6,4.9; 7,4; 8,11.11.34; 10,9; 13,11; 1 Kor 6,14; 15,15.15; 2 Kor 4,14; 5,15; Ga 1,1; Ef 1,20; Kol 2,12; 1 Tes 1,10; 1 P 1,21.
- 8 Zob. Mt 9,5; 10,8; 11,5; 26,46; 27,63; Mk 2,9.11; 3,3; 4,27.38; 5,41; 10,49; 12,26; 14,42; Łk 5,23.24; 6,8; 7,22; 8,54; 20,37; J 5,8.21; 7,52; 13,4; 14,31; Dz 3,6; 26,8; 1 Kor 15,15.16.29.32.35.42.43.44; 2 Kor 1,9; Ef 5,13; Flp 1,17; Hbr 11,19; Ap 11,1.
- 9 Zob. Mt 12,11.42; 17,23; 20,19; 24,7.11.24; Mk 13,8.22; Łk 11,31; 21,10; J 2,19.20; 1 Kor 15,52; 2 Kor 4,14; Jk 5,15.
- 10 Zob. Mt 11,11; Mk 6,14; 16,14; 1 Kor 15,4.12.13.14.16.17.20; 2 Tm 2,8.
- 11 Zob. Mt 8,15.25; 9,25; 11,5.11; 12,11.42; 14,2; 17,23; 20,19; 24,7.11.24; 25; 52.63.64; 28,6.7; Mk 1,31; 2,12; 4,38; 6,14.16; 9,27; 12,26; 13,8.22; 16,6; Łk 1,69; 7,16.22; 9,7; 11,31; 20,37; 21,10; 24,6.34; J 2,19.20.22; 5,21; 11,29; 12,1.9.17; 13,4; Dz 3,7.15; 4,10; 5,30; 9,8; 10,26.40; 12,7; 13,22.30.37; 26,8; Rz 4,25; 6,4; 10,9; 1 Kor 6,14; 15,4.12.13.14.15.15.16.16.17.20.29.32.35.42.43.44.52; 2 Kor 4,14; 1 Tes 1,10; Jk 5,15.
- 12 Zob. Mt 1,24; 2,13.14.20.21; 8,26; 9,6.7.19; Mk 16,14; Łk 11,8; J 21,14; Rz 4,24; 6,9; 7,4; 8,11.11.34; 2 Kor 1,9; 4,14; 5,15; Ga 1,1; Ef 1,20; Kol 2,12; 2 Tm 2,8; 1 P 1,21.
- 13 Zob. Mt 9,5; 10,8; 17,7; 26,46; Mk 2,9.11; 3,3; 5,41; 10,49; 14,42; Łk 5,23.24; 6,8; 7,14; 8,54; J 5,8; 14,31; Dz 3,6; Ef 5,13; Ap 11,1.
- 14 Zob. Mt 3,9; 16,21; 26,32; Mk 14,28; Łk 3,8; 9,22; Rz 13,11; Flp 1,17; Hbr 11,19.
- 15 Zob. Mt 17,9; Mk 4,27; Łk 13,25.
- 16 Zob. Z. Abramowiczówna (red.), *Słownik grecko-polski* (Warszawa: PWN 1958) II, 9; Coenen, „ἐγείρω”, 279; *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature* (Chicago – London: The University of Chicago Press²1979) 214-215; O. Jurewicz (opr.), *Słownik grecko-polski* (Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN 2000) I, 248; F. Montanari,

czynnej również znaczenie w stronie biernej: ‘być obudzonym’, ‘być podniesionym’¹⁷. Każda z powyższych konotacji obecna jest w Biblii¹⁸.

Na podstawie dokładnej analizy kontekstów, w których występuje ἐγείρω, możemy stwierdzić, że w jego znaczeniu dominują dwa spośród wyżej podanych: ‘powstawać’/‘wstawać’ (47 razy¹⁹) i wywodzące się od niego ‘zmartwychwstać’/‘wskrzesić’ (78 razy²⁰). Ponadto 8 razy przyjmuje sens ‘podnosić’²¹, 6 razy ‘obudzić’²², 4 razy ‘wzbudzać’²³ i 1 ‘wyciągać’²⁴. Interesujący jest fakt, że w Ewangeliach czasownik ten w pierwszym z podanych znaczeń (‘powstawać’/‘wstawać’) występuje 44 razy, zaś w pozostałych pismach Nowego Testamentu w tym znaczeniu jedynie 3 razy. Zaś drugi sens (‘zmartwychwstać’/‘wskrzesić’) w Ewangeliach przyjmuje 31 razy, a w innych księgach Nowego Testamentu aż 47 razy. Wskazuje to jednoznacznie, że teologia zmartwychwstania zawarta już w nauczaniu samego Jezusa, została rozwinięta w nauczaniu apostołów (w listach Nowego Testamentu jedynie w Flp 1,17 ἐγείρω nie odnosi się do zmartwychwstania²⁵)²⁶.

Vocabolario della lingua greca (Torino: Loescher Editore²2004) 615-616; H.G. Liddell – R. Scott, *A Greek-English Lexicon* (Oxford: Clarendon Press¹⁰1996) 469; A. Oepke, „ἐγείρω, ἔγερσις, ἐξεγείρω, γρηγορέω (ἀγρυπνέω)”, *Theological Dictionary of the New Testament* (red. G. Kittel) (Grand Rapids: Eerdmans 1995) II, 333-334; R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu*. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych (Warszawa: Vocatio⁴2006) 152; R. Romizi, *Greco antico. Vocabolario greco italiano etimologico e ragionato* (Bologna: Zanichelli³2007) 386; L. Rossi, *Vocabolario greco italiano* (Città di Castello: Società Editrice Dante Alighieri 1995) 532. Por. F. Blass – A. Debrunner, *Grammatica del greco del Nuovo Testamento* (Introduzione allo studio della Bibbia. Supplementi 2; Brescia, Paideia²1997) § 101.20; R.J. Decker, *Reading Koine Greek. An Introduction and Integrated Workbook* (Grand Rapids: Baker Academic 2014) 634.

17 Zob. *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, 215; Liddell – Scott, *A Greek-English Lexicon*, 469; Montanari, *Vocabolario della lingua greca*, 615.

18 Zob. Oepke, „ἐγείρω, ἔγερσις, ἐξεγείρω, γρηγορέω (ἀγρυπνέω)”, 334.

19 Zob. Mt 2,13.14.20.21; 8,15.26; 9,5.6.7.19.25; 11,11; 12,42; 17,7; 24,7.11.24; 25,7; 26,46; Mk 2,9.11.12; 3,3; 4,27; 5,41; 10,49; 13,8.22; 14,42; Łk 5,23.24; 6,8; 7,14.16; 8,54; 11,8.31; 13,25; 21,10; J 5,8; 7,52; 11,29; 13,4; 14,31; Dz 3,6; 9,8; Ap 11,1.

20 Zob. Mt 10,8; 11,5; 14,2; 16,21; 17,9.23; 20,19; 26,32; 27,52.63.64; 28,6.7; Mk 6,14.16; 12,26; 14,28; 16,6.14; Łk 7,22; 9,7.22; 20,37; 24,6.34; J 2,22; 5,21; 12,1.9.17; 21,14; Dz 3,15; 4,10; 5,30; 10,40; 13,30.37; 26,8; Rz 4,24.25; 6,4.9; 7,4; 8,11.11.34; 10,9; 1 Kor 6,14; 15,4.12.13.14.15.15.1 5.16.16.17.20.29.32.35.42.43.43.44.52; 2 Kor 1,9; 4,14.14; 5,15; Ga 1,1; Ef 1,20; Kol 2,12; 1 Tes 1,10; 2 Tm 2,8; Hbr 11,19; 1 P 1,21.

21 Zob. Mk 1,31; 9,27; J 2,19.20; Dz 3,7; 10,26; Flp 1,17; Jk 5,15.

22 Zob. Mt 1,24; 8,25; Mk 4,38; Dz 12,7; Rz 13,11; Ef 5,14.

23 Zob. Mt 3,9; Łk 1,69; 3,8; Dz 13,22.

24 Zob. Mt 12,11.

25 Zob. Coenen, „ἐγείρω”, 280.

26 Zob. Oepke, „ἐγείρω, ἔγερσις, ἐξεγείρω, γρηγορέω (ἀγρυπνέω)”, 335-336.

2. Formy strony biernej czasownika ἐγείρω w znaczeniu medialnym lub czynnym

M. Zerwick zauważa, że w grece nowotestamentalnej istnieje tendencja do zastępowania form strony medialnej formami strony czynnej i częściowo takżę biernej. Najbardziej znanym przykładem tego zjawiska jest występowanie ἀπεκρίθη (aż 195 razy w tekście Nowego Testamentu) zamiast ἀπεκρίνατο (tylko 7 razy; zob. Mt 27,12; Mk 14,61; Łk 3,16; 23,9; J 5,17.19 i Dz 3,12)²⁷. Zdaniem niemieckiego znawcy greki biblijnej z powodu owej tendencji, dość wyraźnej w grece hellenistycznej (używania form strony biernej w znaczeniu czynnej lub medialnej), należy być bardzo ostrożnym, aby nie kłaść zbyt wielkiego nacisku na znaczenie bierne niektórych form czasowników w tej stronie. W sposób szczególny dotyczy to form strony biernej czasownika ἐγείρω. Zdaniem M. Zee rwicka ἠγέρθη (*indicativus aoristi passivi* 3. os. *sing.*) nie zawsze i niekoniecznie posiada znaczenie strony biernej, lecz możemy tłumaczyć to słowo poprzez stronę czynną („zmartwychwstał”)²⁸.

A.T. Robertson potwierdza obserwacje M. Zerwicka, twierdząc, że czasami (J.H. Moulton twierdzi, że często²⁹) ἠγέρθη po prostu koncentruje się (kładzie główny akcent) na nieprzechodniości, a nie na stronie biernej³⁰, przyjmując znaczenie strony medialnej, a nie biernej. Jego zdaniem w 1 Kor 15,15-53 formy strony biernej posiadają znaczenie właściwe tej stronie, kładąc nacisk na działanie Boga Ojca³¹. Uczony ten zwraca ponadto uwagę na fakt, że czasownik ἐγείρω jest zazwyczaj przechodni, ale nie zawsze³². Formę ἠγέρθη określa jako tzw.

27 Zob. M. Zerwick, *Il greco del Nuovo Testamento* (Subsidia Biblica 38; Roma: Gregorian&Biblical Press 2010) § 229.

28 „[...] non bisogna insistere troppo sulla differenza tra ἠγέρθη ἐκ νεκρῶν e ἀνέστη, come la forma passiva ἠγέρθη connoti sempre e necessariamente l'azione del Padre: ἠγέρθη può semplicemente voler dire «risuscitò», e così lo traduce – correttamente – la Volgata [*surrexit*] (Mc 14,28; 16,16; Mt 27,64; At 9,8; ecc.). Questo può forse in parte rendere ragione del fatto sorprendente che, mentre sono molto frequenti le espressioni ἀνάστασις νεκρῶν e ἀνάστασις Ἰησοῦ, nelle lettere il verbo ἀναστῆναι si trova solo una volta in 1Ts 4,14 (si trova sette volte nei vangeli e due negli Atti) contro i tredici casi nei quali si dice di Gesù ἐγερθῆναι. Va tenuto presente che la risurrezione [ἐγείρειν] di Cristo, in molti passi, è attribuita esplicitamente al Padre” (Zerwick, *Il greco del Nuovo Testamento*, § 231).

29 Zob. J.H. Moulton, *A Grammar of New Testament Greek J.H. Moulton. I. Prolegomena* (Edinburg: T&T Clark 1998) 163.

30 „It should be noted, however, that the pass. Voice does not exclusively express a pass. meaning, but is also used to convey intr. meanings” (R. Allan, „Voice”, *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics* [red. G.K. Giannakis] [Leiden – Boston: Brill 2014] III, 499).

31 Zob. A.T. Robertson, *A Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research* (Nashville: Broadman Press 2010) 817. Por. Moulton, *A Grammar of New Testament Greek J.H. Moulton. I. Prolegomena*, 163.

32 Zob. Robertson, *A Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research*, 799.

passivum deponens (so-called „deponent”)³³. N. Turner, L. Cignelli i R. Pierri zauważają, że greka hellenistyczna często nadawała czasownikom przechodnim znaczenie nieprzechodnie, czyniąc z nich w ten sposób substytuty czasowników zwrotnych³⁴. Na tej podstawie N. Turner stwierdza, że nie ma różnicy pomiędzy formami *imperativus praesentis activi* (ἔγρειρε) i *imperativus aoristi passivi* (ἐγέρθητι)³⁵. Jego zdaniem ἡγέρθη ma jedynie formę strony biernej, ale znaczenie czynne, i nie ma żadnej różnicy pomiędzy tą formą a ἀνέστη (*indicativus aoristi activi* 3. os. *sing.* od czasownika ἀνίστημι)³⁶.

R.J. Decker stwierdza, że większość form strony biernej zawierających cechę -θη- (tzw. aoryst strony biernej słaby) to w rzeczywistości formy strony biernej i ma właśnie takie znaczenie. Jednak gdy kontekst lub znaczenie słów w stosunku do strony biernej sprawiają, że strona ta nie pasuje do nich i nie nadaje temu słowu znaczenia odpowiedniego do kontekstu³⁷, możemy określić ją jako θη-medialną. Jego zdaniem zjawisko to możemy obserwować w wypadku np. συνήχθησαν (w Mk 2,2), ἐπορεύθησαν (w Jud 11), ἠδυνήθην (w 1 Kor 3,1) i ἐβουλήθη (w Mt 1,19)³⁸. Zdaniem R.J. Deckera powyższe formy są nieprzechodnie³⁹.

J.H. Moulton i A.T. Robertson dopatrują się przyczyny opisanego powyżej zjawiska w przypuszczalnym rozwoju aorystu strony biernej z form aorystu medialnego⁴⁰. W języku praindoeuropejskim była znana jedynie strona czynna

33 Zob. Robertson, *A Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research*, 334.

34 Zob. L. Cignelli – R. Pierri, *Sintassi di greco biblico [Lxx e NT]*. Quaderno II.A: Le Diatesi (Analecta 77; Milano: Edizioni Terra Santa 2010) 43, 78-80, 88; N. Turner, *A Grammar of New Testament Greek J.H. Moulton*. III. *Syntax* (Edinburg: T&T Clark 2003) 51. Por. R.J. Allan, *The Middle Voice in Ancient Greek. A Study in Polysemy* (Studies in Classical Philology 11) (Amsterdam: Brill 2003) 94-96; Blass – Debrunner, *Grammatica del greco del Nuovo Testamento*, § 313; F.C. Conybeare – S.G. Stock, *Grammar of Septuagint Greek. With Selected Readings, Vocabularies, and Updated Indexes* (Boston: Hendrickson Publishers 1995) § 83; J. Humbert, *Syntaxe grecque* (Collection de Philologie Classique II) (Paris: Librairie C. Klincksieck 1980) § 171; R. Kühner – G. Bernhard, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*. II. *Satzlehre* (Darmstadt: WBG 2015) § 378; Robertson, *A Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research*, 333-334; H.W. Smyth, *Greek Grammar* (Harvard: Harvard University Press 1984) 222-224.

35 Zob. Turner, *A Grammar of New Testament Greek J.H. Moulton*. III. *Syntax*, 52.

36 Zob. Turner, *A Grammar of New Testament Greek J.H. Moulton*. III. *Syntax*, 57.

37 Zob. Cignelli – Pierri, *Sintassi di greco biblico [Lxx e NT]*. Quaderno II.A: Le Diatesi, 43.

38 Zob. Decker, *Reading Koine Greek*, 183.

39 Zob. Decker, *Reading Koine Greek*, 305.

40 „Since the passive used the middle forms in all the other tenses, it was natural that in these two there [aoristi i futuri passivi – przyp. aut.] should come uniformity also. The result of this struggle between the middle and passive in the aorist and future was an increasing number of passive forms without the distinctive passive idea [...] The history of this matter thus makes intelligible what would be otherwise a veritable puzzle in language” (Robertson, *A Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research*, 334). Por. Moulton, *A Grammar of New Testament Greek J.H. Moulton*. I. *Prolegomena*, 161, 162-163; Robertson, *A Grammar*

i medialna, zaś strona bierna powstała znacznie później⁴¹. Pierwszy z tej pary uczonych wyraża głęboką wątpliwość, czy posługujący się w starożytności językiem greckim w przypadku form strony biernej czasownika ἐγείρω odczuwali różnicę pomiędzy ich znaczeniem biernym i czynnym⁴². Potwierdza to N. Basile, zauważając, że również w dialekcie attyckim jest wyraźnie dostrzegalna oscylacja pomiędzy formami strony medialnej i biernej nawet tego samego czasownika, co w praktyce sprawia, że obok form aorystu i czasu przyszłego strony medialnej w znaczeniu strony biernej istniały formy strony biernej w znaczeniu właściwym tej stronie⁴³.

Do powyższej dyskusji ważny argument wnosi T. Muraoka. Stwierdza on bowiem, że jedna i ta sama forma w zależności od kontekstu (zob. powyżej poglądy R.J. Deckera) może mieć znaczenie medialne bądź bierne⁴⁴. O znaczeniu form strony biernej czasownika ἐγείρω nie decyduje więc jedynie ich przechodniość lub nieprzechodniość, lecz kontekst, w jakim one występują. To właśnie on wskazuje, jak powinniśmy je poprawnie rozumieć.

Podsumowując powyższą analizę form strony biernej czasownika ἐγείρω, możemy stwierdzić, że z punktu widzenia językowego możliwe i dopuszczalne jest, iż formy te mają znaczenie medialne. Większość badaczy opowiada się za rozumieniem ich znaczenia właśnie w tej stronie, a nie w czynnej. Wydaje się to uzasadnione także z punktu widzenia rozwoju języka greckiego i gramatyki historycznej (formy strony biernej powstały najprawdopodobniej z form strony medialnej). Jednak, jak zauważyli T. Muraoka i R.J. Decker, rozstrzygający w odpowiednim określeniu znaczenia form strony biernej czasownika ἐγείρω jest kontekst, w którym one występują, a nie jedynie forma morfologiczna.

of the Greek New Testament in the Light of Historical Research, 816-817. Por. Allan, „Voice”, 500; Smyth, *Greek Grammar*, 395.

41 Zob. „[...] in origine il verbo indeuropeo prevedeva unicamente l'opposizione tra diatesi attiva e media e che la diatesi passiva, dunque, è una 'invenzione', relativamente recente, della lingua greca” (N. Basile, *Sintassi storica del greco antico* [Bari: Levante Editori 2001] 333). Por. tamże, 315. Zob. także T. Muraoka, *A Syntax of Septuagint Greek* (Leuven – Paris – Bristol: Peeters 2016) 245; Robertson, *A Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research*, 814-815.

42 „It is in fact more for the exegete than for the grammarian to decide between *rose* and *was raised*, even if the tense is apparently unambiguous: one may confess to a grave doubt whether the speaker of Greek really felt the distinction” (Moulton, *A Grammar of New Testament Greek J.H. Moulton. I. Prolegomena*, 163).

43 „La scarsità, anche nella lingua attica, delle forme passive rispetto a quelle medio-passive è, inoltre, confermata dalla loro stessa oscillazione che si verifica talora nell'ambito di uno stesso verbo. In altri termini a volte aoristi o futuri medi, con valore passivo, possono, in rapporto concorrenziale, coesistere con aoristi o futuri propriamente passivi” (Basile, *Sintassi storica del greco antico*, 334).

44 „One and the same form, depending on the context, can be either middle or passive in function” (Muraoka, *A Syntax of Septuagint Greek*, 246).

3. Wpływ kontekstu

Skoro kontekst jest najważniejszym wyznacznikiem, w jaki sposób powinniśmy rozumieć znaczenie form strony biernej ἐγείρω, dlatego też dokonamy analizy tego czasownika w kontekstach, w których występuje. Szczególną uwagę zwrócimy na te spośród nich, w których przyjmuje znaczenie ‘powstawać’/‘wstawać’ (jednak nie w odniesieniu do zmartwychwstania) i ‘zmartwychwstać’/‘wskrzesać’. Skupimy się na formach strony biernej aorystu i czasu przyszłego (formy *futuri passivi* tworzone są od tematu *aoristi passivi*), ponieważ to właśnie ich dotyczy opisane w par. 2 zjawisko (posiadają formę strony biernej, ale ich znaczenie może być medialne lub czynne).

3.1 ‘Powstawać’/‘wstawać’ w odniesieniu nie do zmartwychwstania

W tym znaczeniu czasownik ἐγείρω występuje 47 razy w tekście Nowego Testamentu⁴⁵ (34 razy w stronie biernej lub medialno-biernej i 13 razy w stronie czynnej). Wszystkie formy strony czynnej to *imperativus praesentis activi* 2. os. *sing.* (ἔγειρε)⁴⁶. Obok tych form, które nie zwracają naszej uwagi, ponieważ są wyrażone w stronie czynnej i posiadają znaczenie strony czynnej („wstań”, „powstań”), występuje także 3 razy forma trybu rozkazującego czasu teraźniejszego strony medialno-biernej ἐγείρεσθε (zob. Mt 26,46; Mk 14,42 i J 14,31). Powinniśmy uznać ją za formę strony medialnej, a nie biernej, ponieważ kontekst nie wskazuje nikogo, kto mógłby dokonać podniesienia osób, do których odnosi się ἐγείρεσθε. One same wykonują tę czynność (same działają w stosunku do siebie samych), więc jest to forma strony medialnej (por. Mk 4,27 i J 13,4). Powyższe formy w stronie medialno-biernej również nie budzą naszego zdziwienia, ponieważ są logiczne i zrozumiałe w języku greckim. Jednak obok form *imperativus praesentis medii* 2. os. *plur.* spotykamy nakazy wyrażone w trybie rozkazującym aorystu strony biernej (!): ἐγέρθητε (Mt 17,7) i ἐγέρθητι (Łk 7,14). Kontekst, w którym one występują, wskazuje jednoznacznie, że powinniśmy odczytywać je (pomimo formy strony biernej) w znaczeniu medialnym lub czynnym („wstańcie/powstańcie” i „wstań/powstań”). Mamy więc potwierdzenie tego, o czym mówiliśmy w par. 2, gdzie wskazaliśmy, że w języku greckim formy strony biernej ἐγείρω (ale nie tylko tego czasownika) mogą przyjmować znaczenie medialne. Zjawisko to zostaje potwierdzone także przez wiele innych tekstów Nowego Testamentu, w których czasownik

⁴⁵ Zob. przyp. nr 18.

⁴⁶ Zob. Mt 9,5; Mk 2,9.11; 3,3; 5,41; 10,49; Łk 5,23.24; 6,8; 8,54; J 5,8; Dz 3,6 i Ap 11,1.

ten występuje w stronie biernej w znaczeniu, które omawiamy, czyli wtedy, gdy jest nieprzechodni. Pośród nich prym wiodą formy strony biernej aorystu: imiesłowcy (zob. Mt 2,13.14.20.21; 8,26; 9,6.7.19 i Łk 11,8) i trybu oznajmującego (zob. Mt 8,15; 25,7; Mk 2,12; J 11,29 i Dz 9,8) oraz *indicativus futuri passivi* (zob. Mt 24,7.11.24; Mk 13,8.22; Łk 21,10). Wszystkie wymienione formy strony biernej są nieprzechodnie, tzn. posiadają znaczenie medialne, ponieważ podmiot sam dokonuje czynności w stosunku do siebie samego, a nie podlega działaniu kogoś lub czegoś innego.

Istnieje jednak pewna niezbyt liczna grupa tekstów, w których czasownik ἐγείρω występuje w stronie biernej, ale nie jesteśmy w stanie jednoznacznie powiedzieć, czy jego znaczenie powinniśmy odczytywać w sensie właściwym tej stronie czy też w znaczeniu medialnym. W Mt 9,25 czytamy, że Jezus chwycił dziewczynkę za rękę (ἐκράτησεν τῆς χειρὸς αὐτῆς – dosł. „chwycił rękę jej”) i dziewczynka wstała (ἠγέρθη τὸ κοράσιον). Ostatnie słowa tego wersetu możemy jednak zrozumieć w znaczeniu biernym: „dziewczynka została podniesiona [przez Jezusa]”, skoro wcześniej On chwycił jej rękę. Tekst nie jest więc jednoznaczny. Możemy interpretować go zatem na dwa różne sposoby, zarówno w znaczeniu medialnym (pierwsza możliwość), jak i biernym (druga). Łk 7,52 zawiera słowa προφήτης μέγας ἠγέρθη ἐν ἡμῖν („prorok wielki powstał wśród nas”). Ponownie formę ἠγέρθη możemy odczytać w znaczeniu medialnym („powstał”) lub biernym („został ustanowiony”) jako *passivum theologicum* (podmiotem działającym jest Bóg)⁴⁷. Na tę drugą interpretację zdają się wskazywać następane słowa tego wersetu ὅτι ἐπεσκέψατο ὁ θεὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ („ponieważ wejrzał Bóg na lud swój”), które mówią o działaniu Boga. W Biblii zazwyczaj Bóg powołuje ludzi, a nie oni sami przypisują sobie powołanie do wykonania jakiegoś zadania, zwłaszcza jeśli są to prorocy. Analogiczną sytuację mamy także w J 7,52 i Mt 11,11. Bardzo interesującym przykładem użycia czasownika ἐγείρω w stronie biernej jest tekst Mt 12,42. Czytamy tam: βασιλίсса νότου ἐγερθήσεται ἐν τῇ κρίσει μετὰ τῆς γενεᾶς ταύτης καὶ κατακρινεῖ αὐτήν („Królowa z południa podniesie się/zostanie podniesiona [przez Boga] podczas sądu [dosł. w sądzie] z pokoleniem tym i będzie sądziła/osądzi je”). Słowa te odnoszą się do czasów eschatycznych. Czy królowa z południa powstanie sama, czy też zostanie podniesiona, w domyśle, przez Boga (*passivum theologicum*)? Wydaje się, że

⁴⁷ Zob. Cignelli – Pierri, *Sintassi di greco biblico [Lxx e NT]*. Quaderno II.A: Le Diatesi, 48-49; A.J. Köstenberger – B.L. Merkle – R. Plummer, *Going Deeper with New Testament Greek. An Intermediate Study of the Grammar and Syntax of the New Testament* (Nashville: Academic 2016) 197; A. Piwowar, *Składnia języka greckiego Nowego Testamentu* (Materiały Pomocnicze do Wykładów z Bibliistyki 13; Lublin: Wydawnictwo KUL 2016) § 298c; Wallace, *Greek Grammar beyond the Basics*, 437-438; R.A. Young, *Intermediate New Testament Greek. A Linguistic and Exegetical Approach* (Nashville: Broadman & Holman Publishers 1994) 135-136; Zerwick, *Il greco del Nuovo Testamento*, § 236.

ta druga interpretacja jest bardziej właściwa i poprawna. Jednak w Mt 12,41 (werset poprzedni) czytamy: ἄνδρες Νινευῖται ἀναστήσονται ἐν τῇ κρίσει μετὰ τῆς γενεᾶς ταύτης καὶ κατακρινοῦσιν αὐτήν („Mężowie, Niniwici podniosą się podczas sądu [dosł. w sądzie] z pokoleniem tym i będą sądzili/osądzą je”). Oba teksty odnoszą się do tej samej sytuacji, różnią się jedynie podmiotami (królowa z południa i Niniwici), liczbą, w której występują czasowniki zgodnie z zasadą zgody pomiędzy podmiotem i orzeczeniem (liczba pojedyncza w Mt 12,42 i mnoga w 12,41) oraz czasownikiem: w Mt 12,42 mamy ἐγερθήσεται (*indicativus futuri passivi* 3. os. *sing.*), zaś w Mt 12,41 ἀναστήσονται (*indicativus futuri medii* 3. os. *plur.*). Niniwici powstaną sami (strona medialna), wobec czego również ἐγερθήσεται w Mt 12,42 powinniśmy raczej odczytać w znaczeniu strony medialnej (tę samą sytuację możemy dostrzec także w Łk 11,31 – ἐγερθήσεται i Łk 11,32 – ἀναστήσονται).

Wskazane powyżej teksty, w których czasownik ἐγείρω występuje w stronie biernej, potwierdzają, że może on przyjmować znaczenie strony medialnej. Jednak musimy zwrócić uwagę, że nie odnoszą się one do zmartwychwstania, lecz zwykłego powstania (podniesienia się), czyli zmiany pozycji ciała z leżącej lub siedzącej do stojącej. Brak całkowitej jasności i jednoznaczności w interpretacji Mt 9,25; 11,11, 12,42; Łk 11,31 i J 7,52 wskazuje, że nie powinniśmy jednak zbyt pochopnie przyjmować znaczenia medialnego form strony biernej czasownika ἐγείρω użytego w znaczeniu ‘powstawać’/‘wstawać’, choć znaczenie w stronie medialnej jest dopuszczalne i wydaje się, że chyba lepiej pasuje do kontekstu. Jednak w zdecydowanej większości form pomimo strony biernej mają one znaczenie medialne.

Powyższe użycie form strony biernej czasownika ἐγείρω w znaczeniu nieprzechodnim ‘powstawać’/‘wstawać (obudzić się)’ zostało zaczerpnięte do tekstu Nowego Testamentu najprawdopodobniej z greckiego tłumaczenia Starożytności na język grecki⁴⁸, albowiem dokładnie w ten sam sposób są one stosowane w LXX⁴⁹.

⁴⁸ Zob. Coenen, „ἐγείρω”, 280.

⁴⁹ Czasownik ἐγείρω w stronie biernej w znaczeniu ‘obudzić się/wstać’ zob. Rdz 41,4,7; 2 Krl 4,31; 2 Krn 21,9; 1 Ezd 3,9; Prz 6,9; Pnp 2,7; 3,5; 8,4; Jr 28,39; zaś w znaczeniu ‘powstawać’ zob. 2 Krn 10,12; 22,10; 1 Ezd 2,6; Tb 6,18; Tb(S) 8,4; Ez 38,14.

3.2 'Zmartwychwstać'/'wskrzesić'

W tym znaczeniu ἐγείρω występuje 78 razy w tekście Nowego Testamentu⁵⁰: 28 w czynnej⁵¹, 26 w biernej⁵² i 24 w medialno-biernej⁵³. Godny podkreślenia jest fakt, że form strony czynnej w znaczeniu 'zmartwychwstać'/'wskrzesić' jest najwięcej, choć ich przewaga liczebna nie jest przytłaczająca ani nieproporcjonalnie wysoka w porównaniu z formami w stronie biernej i medialno-biernej. Nie możemy więc stwierdzić jakiejś wyraźnej tendencji w występowaniu tego czasownika w powyższym znaczeniu, ponieważ jest on używany we wszystkich stronach prawie równomiernie. Powinniśmy zauważyć również, że w pewnych księgach formy poszczególnych stron ἐγείρω występują jednocześnie jedne obok drugich (np. w Mt: 10 razy w stronie biernej, 2 razy w medialno-biernej i 1 raz w czynnej; w Rz 5 razy w biernej i 4 razy w czynnej), choć możemy stwierdzić, że niektórzy autorzy mają pewną predylekcję do form tego czasownika w określonej stronie (np. 1 Kor preferuje stronę medialno-bierną [16 razy] choć obok niej występuje 3 razy strona czynna; w Dz zaś ἐγείρω spotykamy jedynie w stronie czynnej). Szczególną uwagę powinniśmy zwrócić na formy strony medialno-biernej (*praesens* i *perfectum*), ponieważ należy określić jednoznacznie, czy są one w stronie medialnej, czy biernej. Do tego zagadnienia powrócimy nieco później, po przeanalizowaniu form strony czynnej i biernej.

Czasownik ἐγείρω w stronie czynnej w znaczeniu 'zmartwychwstać'/'wskrzesić' 19 razy (z 28) użyty jest w celu przekazania prawdy, że Bóg wskrzesił (dokonał zmartwychwstania) Jezusa Chrystusa⁵⁴. Wszystkie te wypowiedzi są oparte na schemacie: podmiot (Bóg/Ojciec) – orzeczenie (strona czynna ἐγείρω) – dopełnienie bliższe (Jezus/Chrystus); np. ὁ θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν ἠγείρεν Ἰησοῦν („Bóg ojców naszych wskrzesił [dokonał zmartwychwstania] Jezusa”; Dz 5,30) lub ὁ δὲ θεὸς ἠγείρεν αὐτὸν ἐκ νεκρῶν („Bóg zaś wskrzesił [dokonał zmartwychwstania] Go z martwych”; Dz 13,30). Oczywiście kolejność poszczególnych części zdania może być różna (np. dopełnienie bliższe – podmiot – orzeczenie⁵⁵).

⁵⁰ „The epistles of the NT never use *egeirō*, except in Phil. 1:17, in any sense but that of resurrection from the dead” (Coenen, „ἐγείρω”, 280).

⁵¹ Zob. Mt 10,8; J 5,21; 12,1.9.17; Dz 3,15; 4,10; 5,30; 10,40; 13,30.37; 26,8; Rz 4,24; 8,11.11; 10,9; 1 Kor 6,14; 15,15.15; 2 Kor 1,9; 4,14.14; Ga 1,1; Ef 1,20; Kol 2,12; 1 Tes 1,10; Hbr 11,19 i 1 P 1,21.

⁵² Zob. Mt 14,2; 16,21; 17,9.23; 20,19; 26,32; 27,52.64; 28,6.7; Mk 6,16; 14,28; 16,6; Łk 9,7.22; 24,6.34; J 2,22; 21,11; Rz 4,25; 6,4.9; 7,4; 8,34; 1 Kor 15,52; 2 Kor 5,15.

⁵³ Zob. Mt 11,5; 27,63; Mk 6,14; 12,26; 16,14; Łk 7,22; 20,37; 1 Kor 15,4.12.13.14.15.16.17.20.29.32.35. 42.43.43.44; 2 Tm 2,8.

⁵⁴ Zob. Dz 3,15; 4,10; 5,30; 10,40; 13,30.37; 26,8; Rz 4,24; 8,11.11; 10,9; 1 Kor 6,14; 15,15.15; 2 Kor 4,14; Ga 1,1; Ef 1,20; Kol 2,12; 1 Tes 1,10 i 1 P 1,21. W Mt 10,8 apostołowie wskrzeszają zmarłych, w J 5,21; Dz 26,8; 2 Kor 1,9 to Bóg wskrzesza zmarłych (por. 2 Kor 4,14 i Hbr 11,19), w J 12,1.9.17 mowa jest o wskrzeszeniu Łazarza przez Jezusa.

⁵⁵ Zob. Dz 3,15; 4,10; 10,40; 13,37; Rz 8,11; 10,9; 1 Kor 6,14; Ga 1,1; 1 P 1,21.

Ponadto nie we wszystkich tekstach schemat ten jest sformułowany w przedstawiony powyżej sposób i tak jednoznacznie wyrażony (np. ἐγείρω może pojawiać się jako urzeczownikowiony imiesłów aorystu strony czynnej w odniesieniu do Boga⁵⁶). Zdarza się, że podmiot jest domyślny (tzn. został wspomniany wcześniej). W tekstach tych jednak nie ma nigdy wątpliwości, że Tym, który dokonał zmartwychwstania Jezusa jest Bóg Ojciec⁵⁷. Jezus nie jest jednak jedyną osobą, która dzięki działalności Boga doznaje z martwych powstania. Dz 26,8 stwierdza, że Bóg dokonuje zmartwychwstania/wskrzeszenia zmarłych (ὁ θεὸς νεκροὺς ἐγείρει). Tę samą myśl wyrażają także 2 Kor 1,9 i Hbr 11,19. Zaś J 12,1.9.17 mówią o wskrzeszeniu Łazarza przez Jezusa. W Mt 10,8 Jezus nakazuje apostołom, aby wskrzeszali zmarłych (νεκροὺς ἐγείρετε). Należy podkreślić, że w Mt 10,8; J 12,1.9.17 ἐγείρω powinniśmy rozumieć w znaczeniu ‘wskrzesić’, a nie ‘zmartwychwstać’.

Podsumowując, możemy stwierdzić, że w zdecydowanej większości tekstów, w których ἐγείρω wyrażony jest w stronie czynnej, czasownik ten odnosi się do zmartwychwstania. Tym, który dokonuje tego dzieła, jest Bóg, osobą zaś, która doznaje Jego działania, jest Jezus (‘zmartwychwstać’), choć mogą nim być także inne osoby (‘wskrzesić’). Na tej podstawie jednoznacznie powinniśmy uznać, że analizowany przez nas czasownik w znaczeniu ‘zmartwychwstać’/‘wskrzesić’ jest przechodni.

W stronie biernej w odniesieniu do zmartwychwstania lub wskrzeszenia czasownik ἐγείρω występuje 23 razy w aoryście (13 razy w trybie oznajmującym⁵⁸, 5 razy jako *participium*⁵⁹, 4 razy w bezokoliczniku⁶⁰ i 1 jako *coniunctivus*⁶¹) i 3 razy jako *indicativus futuri passivi* (zob. Mt 17,23; 20,19 i 1 Kor 15,52). Spośród wszystkich tych tekstów aż w 22 mowa jest o zmartwychwstaniu Jezusa⁶², w 3 o Janie Chrzcicielu (zob. Mt 14,2; Mk 6,16 i Łk 9,7) i raz o świętych (zob. Mt 27,52). Zestawienie to wskazuje jednoznacznie, że formy strony biernej tego czasownika odnoszą się w zdecydowanej większości do zmartwychwstania Jezusa. Jeśli odczytamy wszystkie te formy w znaczeniu medialnym (zob. punkt 2), to konsekwentnie powinniśmy stwierdzić, że mamy do czynienia ze stroną

⁵⁶ Zob. Rz 4,24; 8,11; 1 Kor 15,15.15; 2 Kor 4,14; Ef 1,20; Kol 2,12; 1 Tes 1,10.

⁵⁷ „[...] użyte w stronie czynnej *egeiro* („wskrzesić”) za podmiot działania ma zawsze Boga. [...] wskrzeszenie jest dziełem potęgi Bożej” (S. Stasiak, „Zmartwychwstanie Chrystusa w hymnach chrystologicznych św. Pawła”, *Verbum Vitae* 15 [2009] 235-236).

⁵⁸ Zob. Mt 14,2; 27,52.64; 28,6.7; Mk 6,16; 16,6; Łk 9,7; 24,6.34; J 2,22; Rz 4,25; 6,4.

⁵⁹ Zob. J 21,14; Rz 6,9; 7,4; 8,34; 2 Kor 5,15.

⁶⁰ Zob. Mt 16,21; 26,32; Mk 14,28; Łk 9,22.

⁶¹ Zob. Mt 17,9.

⁶² Zob. Mt 16,21; 17,9.23; 20,19; 26,32; 27,64; 28,6.7; Mk 14,28; 16,6; Łk 9,22; 24,6.34; J 2,22; 21,14; Rz 4,25; 6,4.9; 7,4; 8,34; 1 Kor 15,52; 2 Kor 5,15.

medialną raczej bezpośrednio zwrotną⁶³, a nie pośrednio zwrotną⁶⁴ lub intensywną⁶⁵ (istnienie jej w tekście Nowego Testamentu jest raczej powszechnie podważane). Oznaczałoby to więc, że podmiot sam dokonał zmartwychwstania w stosunku do siebie samego – dzięki własnemu działaniu skierowanemu na siebie samego (w języku polskim rozróżnienie znaczenia greckiej strony medialnej bezpośrednio zwrotnej i czynnej jest prawie niemożliwe do oddania ze względu na specyfikę tej pierwszej, która nie jest równoznaczna z polską stroną zwrotną). Czasownik ἐγείρω zbliżałby się w swym znaczeniu do ‘powstawać’/‘wstawać’, co sprawiałoby, że zmartwychwstanie powinniśmy rozumieć jako samodzielne powstanie Jezusa ze „snu śmierci” (spośród martwych – ἐκ/ἀπὸ νεκρῶν). Czasownik ten byłby więc nieprzechodni. Wydaje się, że takie jego użycie (nieprzechodnie) raczej koliduje (jest niezgodne) z jego użyciem w stronie czynnej, w której jest przechodni.

Jeśli w przypadku Jezusa – Syna Bożego – Boga jest możliwe, aby On zmartwychpowstał sam dzięki własnej mocy, to w przypadku Jana Chrzciciela i świętych jest to już niemożliwe. Spostrzeżenie to uczynione na gruncie teologiczno-antropologicznym jest bardzo poważnym argumentem przemawiającym za traktowaniem form strony biernej czasownika ἐγείρω w tekście Nowego Testamentu w znaczeniu ‘zmartwychwstać’/‘wskrzesić’ w znaczeniu właściwym tej stronie, tzn. w znaczeniu biernym. Powinniśmy tłumaczyć je nie jako ‘zmartwychwstał’, lecz ‘został obdarzony zmartwychwstaniem’ lub ‘został wprowadzony do zmartwychwstania’ (zob. przyp. nr 1). Formy te powinniśmy uznać za *passivum theologicum*, tzn. że Tym, który dokonał tej czynności, jest Bóg. Takie rozumienie potwierdzają, jak wskazaliśmy powyżej, liczne formy strony czynnej analizowanego przez nas czasownika w odniesieniu do zmartwychwstania/wskrzeszenia, w których jest on przechodni. Uznanie form strony biernej w znaczeniu biernym, a nie medialnym, nadaje tym nowotestamentalnym

63 Zob. M. Auerbach – M. Golias, *Gramatyka grecka* (Warszawa: Wydawnictwo PWN 2000) 288; Basile, *Sintassi storica del greco antico*, 326-328; Cignelli – Pierri, *Sintassi di greco biblico [Lxx e NT]*. Quaderno II.A: Le Diatesi, 71-80; Muraoka, *A Syntax of Septuagint Greek*, 240-241; Robertson, *A Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research*, 806-808; Smyth, *Greek Grammar*, 390; D.B. Wallace, *Greek Grammar beyond the Basics. An Exegetical Syntax of the New Testament* (Grand Rapids: Zondervan 1996) 416-418; Zerwick, *Il greco del Nuovo Testamento*, § 232.

64 Zob. Auerbach – Golias, *Gramatyka grecka*, 288-289; Basile, *Sintassi storica del greco antico*, 326-328; Cignelli – Pierri, *Sintassi di greco biblico [Lxx e NT]*. Quaderno II.A: Le Diatesi, 80-88; Muraoka, *A Syntax of Septuagint Greek*, 240-241; Robertson, *A Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research*, 809-811; Smyth, *Greek Grammar*, 390-391; Wallace, *Greek Grammar beyond the Basics*, 419-423; Zerwick, *Il greco del Nuovo Testamento*, § 234.

65 Zob. Auerbach – Golias, *Gramatyka grecka*, 289-290; Basile, *Sintassi storica del greco antico*, 328-329; Cignelli – Pierri, *Sintassi di greco biblico [Lxx e NT]*. Quaderno II.A: Le Diatesi, 88-97; Muraoka, *A Syntax of Septuagint Greek*, 244; Robertson, *A Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research*, 811-813.

wypowiedziom logiczną spójność i unika rozbieżności pomiędzy tekstami, które stwierdzają, że Bóg dokonał zmartwychwstania Jezusa (strona czynna), a tymi, które o tym wydarzeniu mówiłyby za pomocą form strony biernej czasownika ἐγείρω w znaczeniu medialnym. Ponadto unikają rozbieżności pomiędzy zmartwychwstaniem Jezusa i wskrzeszeniami innych ludzi. Zarówno On jak i oni byli biernymi podmiotami działania: Ojca w przypadku Jezusa (zmartwychwstanie) lub Jezusa w odniesieniu do ludzi (wskrzeszenia).

Powinniśmy zauważyć również istotną różnicę pomiędzy ἐγείρω w znaczeniu ‘powstać’/‘wstać’ i ‘zmartwychwstać’/‘wskrzesić’. W pierwszym z nich czasownik ten jest nieprzechodni, w drugim zaś jest przechodni (wskazują formy strony czynnej), co z kolei rzutuje na fakt, że jeśli tak rzeczywiście jest, to formy strony biernej powinniśmy tłumaczyć w znaczeniu właściwym tej stronie, a nie w znaczeniu medialnym.

W tym miejscu naszej analizy znaczenia form czasownika ἐγείρω w stronie biernej musimy zwrócić uwagę na ogromną trudność dotyczącą komunikowania zmartwychwstania istniejącą w języku polskim. Jak już wspomnieliśmy na samym początku w naszym ojczystym języku nie zostały wykształcone i nie są używane formy strony biernej pochodzące od czasownika ‘zmartwychwstać’. Stąd wywodzi się ogromna trudność, ponieważ nie można wyrazić go w stronie biernej. Z drugiej zaś strony przywykliśmy do mówienia o tym najistotniejszym dla naszej wiary wydarzeniu w sensie czynnym: ‘Jezus zmartwychwstał’. Właśnie ono wpisało się głęboko w naszą świadomość i język teologiczny. Co więcej, być może pod wpływem tłumaczeń tekstu biblijnego na język polski utarł się zwrot ‘Bóg wskrzesił Jezusa’, a nie np. ‘Bóg dokonał zmartwychwstania Jezusa’. Wskrzeszenie zdecydowanie nie jest przecież tym samym, co zmartwychwstanie⁶⁶, tzn. nie jest przywróceniem nieżyjącej osoby do jej poprzedniego życia (wskrzeszenie; np. Łazarz, syn wdowy z Nain czy córka Jaira), ale jest czymś znacznie więcej – zupełnie inną rzeczywistością i stanem⁶⁷. Dlatego też rodzi

66 „[...] la risurrezione di Gesù è però diversa da tutti gli altri miracoli di risurrezione di cui parla il vangelo. Essa è un'assoluta novità. Tanto differente che il termine miracolo non sembra molto adatto a esprimerla: non solo perché qui l'intervento di Dio è più grandioso, o più sorprendente, ma perché è nuovo e definitivo. La risurrezione di Lazzaro - per fare un esempio - è stata un ritorno alla vita di prima, quasi un cammino all'indietro: quella di Gesù è invece un cammino in avanti. Gesù è entrato nella pienezza della vita di Dio, in una dimensione del tutto nuova, nella gloria del Padre” (B. Maggioni, „Risurrezione”, *Temi teologici della Bibbia* [red. R. Penna – G. Perego – G. Ravasi] [Cinisello Balsamo: Edizioni San Paolo 2010] 1172).

67 „Przede wszystkim jest rzeczą jasną, że Chrystus po zmartwychwstaniu nie powrócił do swego poprzedniego życia ziemskiego, tak jak się to stało z młodzieńcem z Nain albo Łazarzem. Zmartwychwstał On do życia definitywnego, które nie podlega już prawom chemicznym czy biologicznym, dlatego jest poza możliwością śmierci, jest w tej wieczności, jaką daje miłość” (J. Ratzinger, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo* [Kraków: Znak 2006] 323-324). Por. Ratzinger/Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu. II. Od wjazdu do Jerozolimy do Zmartwychwstania*, 259-262.

się postulat, aby wypracować nowy sposób mówienia o zmartwychwstaniu Jezusa, który byłby zgodny z jednej strony z rozróżnieniem zmartwychwstania i wskrzeszenia z martwych, z drugiej zaś byłby dopasowany do sposobu, w jaki mówi o nim tekst Nowego Testamentu (strona bierna we właściwym sobie znaczeniu). Z całą pewnością nie będzie to zadanie łatwe, albowiem trzeba będzie stworzyć i wprowadzić do języka teologicznego nowe formuły i słowa wyrażania zmartwychwstania. Być może powinniśmy postąpić tak, jak to czyni większość tłumaczeń angielskojęzycznych i ἐγείρω tłumaczyć za pomocą ‘podnosić’ (ang. *to raise*) zgodnie z pierwotnym znaczeniem tego czasownika? Uniknęlibyśmy w ten sposób z jednej strony trudności związanych z ograniczeniami w języku polskim związanymi z czasownikiem ‘zmartwychwstać’, z drugiej zaś problemu natury teologicznej odnoszącego się do ‘zmartwychwstać’ i ‘wskrzesić’.

Pozostaje nam do rozstrzygnięcia jeszcze kwestia form strony medialno-biernej czasownika ἐγείρω w odniesieniu do zmartwychwstania/wskrzeszenia. W aorystie i czasie przyszłym formy strony biernej i medialnej posiadają odmienną budowę morfologiczną, więc są łatwe do rozpoznania i określenie ich strony nie sprawia żadnych trudności. Jednak w czasie teraźniejszym, *imperfectum*, *perfectum* i *plusquamperfectum* z punktu widzenia morfologicznego formy strony medialnej i biernej są identyczne i tylko kontekst może nam pomóc określić, czy mamy do czynienia z formami strony medialnej, czy biernej.

W Nowym Testamencie 24 razy ἐγείρω występuje w formie medialno-biernej (14 razy w *praesens*⁶⁸ i 10 w *perfectum*⁶⁹). Przy czym 10 razy mowa jest o zmartwychwstaniu Jezusa⁷⁰, a 10 razy o innych osobach⁷¹. Ponadto św. Paweł 4 razy używa go w sposób nieodnoszący się bezpośrednio do osób (uogólniający)⁷², jednak z kontekstu wynika, że wypowiedzi te powinniśmy odnieść do ludzi, albowiem występują w tekstach mówiących o zmartwychwstaniu. W wypadku tekstów, w których ἐγείρω występuje w stronie medialno-biernej powinniśmy postąpić podobnie jak w tekstach, w których czasownik ten występował w stronie biernej; czyli tam, gdzie mowa jest o zmartwychwstaniu Jezusa, mogliśmy uznać ich znaczenie za medialne, w odniesieniu zaś do ludzi powinniśmy uznać je za bierne. Jednak nie jest to oczywiste i bezsprzecznie niewątpliwe, ponieważ formy medialno-bierne odnoszące się do Jezusa mogą zostać uznane również za posiadające znaczenie właściwe stronie biernej. Byłoby to logiczne i spójne z innymi wypowiedziami dotyczącymi zmartwychwstania wyrażonymi za pomocą form strony biernej w znaczeniu właściwym tej stronie.

68 Zob. Mt 11,5; 27,63; Mk 12,26; Łk 7,22; 20,37; 1 Kor 15,15.16.29.32.35.42.43.43.44.

69 Zob. Mk 6,14; 16,14; 1 Kor 15,4.12.13.14.16.17.20; 2 Tm 2,8.

70 Zob. Mt 27,63; Mk 16,14; 1 Kor 15,4.12.13.14.16.17.20; 2 Tm 2,8.

71 Zob. Mt 11,5; Mk 6,14; 12,26; Łk 7,22; 20,37; 1 Kor 15,15.16.29.32.35.

72 Zob. 1 Kor 15,42.43.43.44.

3.3. Pozostałe znaczenia

Czasownik ἐγείρω w greckim tekście Nowego Testamentu przybiera jeszcze inne znaczenia ('podnosić', 'obudzić', 'wzbudzać' i 'wyciągać'; zob. powyżej). Za wyjątkiem Mt 1,24 (ἐγερθεῖς – *participium aoristi passivi*; w tekście tym może ono przyjmować zarówno znaczenie 'zbudzić się', jak i 'podnosić się'⁷³) występuje on wtedy w stronie czynnej (11 razy w aoryście, 4 razy w *futuri* i 4 razy w *praesens*) w znaczeniu na ogół przechodnim⁷⁴ (jedynie w Mt 1,24 i wtedy, gdy jest w trybie rozkazującym [zob. Łk 6,8 i Ef 5,14], jest nieprzechodni)⁷⁵. Co powoduje, że jego znaczenie i rozumienie nie sprawia żadnych trudności.

4. Zakończenie

Wyżej przeprowadzona analiza wykazała całą złożoność problemu właściwej interpretacji czasownika ἐγείρω w greckim tekście Nowego Testamentu. Na podstawie przytoczonych argumentów językowych trudno jest, jeśli w ogóle jest to możliwe, rozstrzygnąć jednoznacznie (niepodważalnie) i w sposób przekonujący wszystkich, jak powinniśmy właściwie i poprawnie interpretować formy strony biernej wspomnianego czasownika. Ich interpretacja jest tak trudna, że niektórzy badacze uprawiają wręcz swoistą zonglerkę znaczeniami, tak jak jest im wygodniej: przyjmując raz takie, raz inne znaczenie⁷⁶. Postawa ta jest raczej nie do przyjęcia. Naszym zdaniem powinniśmy opowiedzieć się za jednym sposobem interpretowania form strony biernej czasownika ἐγείρω w zależności od jego znaczeniach i kontekstów, w których on występuje. Ujmując innymi słowy rozwiązanie analizowanego problemu, możemy powiedzieć, że jeśli czasownik ἐγείρω występuje w stronie biernej i jest nieprzechodni, to przybiera pomimo form strony biernej znaczenie medialne ('powstać', 'podnieść się'), ale gdy jest przechodni, to stronę bierną powinniśmy traktować w znaczeniu właściwym tej stronie, czyli biernym ('zostać podniesionym [z martwych]', 'zostać obdarzonym zmartwychwstaniem', 'wprowadzonym w zmartwychwstanie'; podobnie jak to czyni wiele tłumaczeń obcojęzycznych). W interpretacji form strony biernej odnoszących się do zmartwychwstania, powinniśmy uwzględnić nie tylko argumenty

⁷³ Zob. R. Popowski – M. Wojciechowski (red.), *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kluczem gramatycznym, z kodami Stronga i Popowskiego oraz pełną transliteracją greckiego tekstu* (Prymasowska Seria Biblijna; Warszawa: Vocatio 2014) 4.

⁷⁴ Zob. Mt 3,9; 8,25; 12,11; Mk 1,31; 4,38; 9,27; Łk 1,69; 3,8; 6,8; J 2,19.20; Dz 3,7; 10,26; 12,7; 13,22; Flp 1,17.

⁷⁵ Zob. Oepke, „ἐγείρω, ἐγερσις, ἐξεγείρω, γρηγορέω (ἀγρυπνέω)”, 334.

⁷⁶ Zob. Robertson, *A Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research*, 817. Porównaj wcześniej cytowane wypowiedzi M. Zerwicika, A.T. Robertsona i J.H. Moultona.

lingwistyczne, ale również, a może przede wszystkim, motywację teologiczną, która wydaje się potwierdzać, że znaczenie ich należy uważać za bierne.

Ponadto uznanie znaczenia form strony biernej ἐγείρω za właściwe tej stronie określa w sposób jednolity i spójny rolę Boga Ojca w zmartwychwstaniu Jezusa, a także w naszym przyszłym powstaniu z martwych. To On byłby jedynym „sprawcą” wydarzeń Nocy Paschalnej⁷⁷. L. Coenen przyjmuje w tej sprawie stanowisko pośrednie – pojednawcze, w którym stara się pogodzić trudności wynikające z formy morfologicznej z przesłaniem teologicznym tekstów mówiących o zmartwychwstaniu Jezusa. Twierdzi on, że przejście od użycia ἐγείρω w znaczeniu czynnym do występowania tego czasownika w stronie biernej, ale ze znaczeniem medialnym, pochodzi z próby ukazania przez autorów natchnionych, że siła, która doprowadziła do zmartwychwstania Jezusa zawsze pochodzi od Boga Ojca, ale ponieważ Jezus stanowi z Nim jedno, należy ona także do Syna⁷⁸.

Z całą pewnością możemy powiedzieć, że pierwsi chrześcijanie stanęli przed nie lada wyzwaniem, w jaki sposób mówić o zmartwychwstaniu Jezusa i jak je rozumieć⁷⁹. Najprawdopodobniej właśnie tu tkwi źródło złożoności i braku jednoznaczności omówionego powyżej problemu. Nie możemy wykluczyć także, że wobec stanięcia przed trudnością wyrażenia prawdy o zmartwychwstaniu pierwsi teologowie chrześcijańscy świadomie i celowo posługiwali się formami strony biernej czasownika ἐγείρω, aby nie opowiadać się jednoznacznie za ściśle określoną wizją zmartwychwstania, lecz pozostawić możliwość rozumienia jej zarówno jako działanie samego Jezusa (znaczenie medialne), jak i Boga (znaczenie bierne). Dylemat ten jest dostrzegalny również w teologii współczesnej⁸⁰.

77 „If, in distinction from Hellenism, the NT prefers ἐγείρειν and ἐγείρεσθαι to ἀνίσταίναι and ἀνίστασθαι (though not, of course, ἐγερσις to ἀνάστασις), this is perhaps because it brings out better the concrete nature of the divine action. The idea of the self-resurrection of Jesus is first found in Johannine theology (Jn.2:19,21; 10:17,18)” (Oepke, „ἐγείρω, ἔγερσις, ἐξεγείρω, γρηγορέω [ἀγρυπνέω]”, 335).

78 „The resurrection of Jesus is not described only with God as subject and Jesus as object; the vb. may be taken intrans. in the middle voice with Jesus as subject, i.e. ‘he arose from the dead’ (e.g. Rom. 6:4, 9; 8:34, and especially in the Synoptics, Mk. 14:28; 16:6; Matt. 27:63). This change in usage shows that while the resurrecting power always issued from God, it belongs to the Son also, who is of one being with Father. This is seen most clearly in the case of the eschatological resurrection, when it is normally left open who raises the dead, Christ or God himself” (Coenen, „ἐγείρω”, 281).

79 Zob. Maggioni, „Risurrezione”, 1169; J. Ratzinger/Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu. II. Od wjazdu do Jerozolimy do Zmartwychwstania*, 258-259.

80 W *Katechizmie Kościoła Katolickiego* czytamy: „Zmartwychwstanie Chrystusa jako transcendentne wkroczenie Boga w stworzenie i w historię jest przedmiotem wiary. Działają w nim równocześnie trzy Osoby Boskie i ukazują swoją własną oryginalność. Zmartwychwstanie dokonało się mocą Ojca, który ‘wskrzesił’ Chrystusa, swego Syna, i przez to w doskonały sposób wprowadził Jego człowieczeństwo – wraz z Jego ciałem – do Trójcy” (KKK, 648). W punkcie następnym czytamy jednak: „Jeśli chodzi o Syna, to dokonuje On swego własnego zmartwychwstania swoją Boską mocą” (KKK, 649).

Mamy nadzieję, że niniejszy artykuł stanie się przyczynkiem do dalszej dyskusji na temat znaczenia form strony biernej ἐγείρω, a poprzez to skłoni także do pogłębienia refleksji nad zmartwychwstaniem Jezusa oraz teologii najważniejszego dla chrześcijan wydarzenia.

Bibliografia

- A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature* (Chicago – London: The University of Chicago Press ²1979).
- Allan R.J., *The Middle Voice in Ancient Greek. A Study in Polysemy* (Studies in Classical Philology 11; Amsterdam: Brill 2003).
- Allan R., „Voice”, *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics* (red. G.K. Giannakis) (Leiden – Boston: Brill 2014) III, 494-502.
- Abramowiczówna Z. (red.), *Słownik grecko-polski* (Warszawa: PWN 1958) I-IV.
- Auerbach M. – Golias M., *Gramatyka grecka* (Warszawa: PWN 2000).
- Basile N., *Sintassi storica del greco antico* (Bari: Levante Editori 2001).
- Blass F. – Debrunner A., *Grammatica del greco del Nuovo Testamento* (Introduzione allo studio della Bibbia. Supplementi 2; Brescia: Paideia ²1997).
- Cignelli L. – Pierri R., *Sintassi di greco biblico [Lxx e NT]*. Quaderno II.A: Le Diatesi (Analecta 77; Milano: Edizioni Terra Santa 2010).
- Coenen L., „ἐγείρω”, *New International Dictionary of New Testament Theology* (red. C. Brown) (Carlisle: Paternoster Press ²1992) III, 279-281.
- Conybeare F.C. – Stock S.G., *Grammar of Septuagint Greek. With Selected Readings, Vocabularies, and Updated Indexes* (Boston: Hendrickson Publishers 1995).
- Decker R.J., *Reading Koine Greek. An Introduction and Integrated Workbook* (Grand Rapids: Baker Academic 2014).
- Humbert J., *Syntaxe grecque* (Collection de Philologie Classique II; Paris: Librairie C. Klincksieck ³1980).
- Jurewicz O. (opr.), *Słownik grecko-polski* (Warszawa: Wydawnictwo Szkolne PWN 2000) I-II.
- Katechizm Kościoła Katolickiego* (Poznań: Pallottinum 1994).
- Konkordanz zum Novum Testamentum graece von Nestle-Aland, 26. Auflage und zum Greek New Testament, 3rd Edition* (Berlin – New York: Walter de Gruyter ³1987).
- Köstenberger A.J. – Merkle B.L. – Plummer R., *Going Deeper with New Testament Greek. An Intermediate Study of the Grammar and Syntax of the New Testament* (Nashville: Academic 2016).
- Kühner R. – Bernhard G., *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache. II. Satzlehre* (Darmstadt: WBG 2015).
- Liddell H.G. – Scott R., *A Greek-English Lexicon* (Oxford: Clarendon Press ¹⁰1996).
- Maggioni B., „Risurrezione”, *Temi teologici della Bibbia* (red. R. Penna – G. Perego – G. Ravasi) (Cinisello Balsamo: Edizioni San Paolo 2010) 1169-1174.
- Montanari F., *Vocabolario della lingua greca* (Torino: Loescher Editore ²2004).
- Moulton J.H., *A Grammar of New Testament Greek J.H. Moulton. I. Prolegomena* (Edinburg: T&T Clark ³1998).
- Muraoka T., *A Syntax of Septuagint Greek* (Leuven – Paris – Bristol: Peeters 2016).

- Nestle E. & E. – Aland B. & K. – Karavidopoulos J. – Martini C.M. – Metzger B.M. (red.), *Novum Testamentum Graece* (Stuttgart: Deutsche Bibelschaft ²⁸2012).
- Oepke A., „ἐγείρω, ἔγερσις, ἐξεγείρω, γρηγορέω (ἀγρυπνέω)”, *Theological Dictionary of the New Testament* (red. G. Kittel) (Grand Rapids: Eerdmans 1995) II, 333-339.
- Piwowar A., *Składnia języka greckiego Nowego Testamentu* (Materiały Pomocnicze do Wykładów z Bibliistyki 13; Lublin: Wydawnictwo KUL 2016).
- Popowski R., *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych* (Warszawa: Vocatio ⁴2006).
- Popowski R. – Wojciechowski M. (red.), *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kluczem gramatycznym, z kodami Stronga i Popowskiego oraz pełną transliteracją greckiego tekstu* (Prymasowska Seria Biblijna; Warszawa: Vocatio ⁹2014).
- Ratzinger J., *Wprowadzenie w chrześcijaństwo* (Kraków: Znak 2006).
- Ratzinger J./Benedykt XVI, *Jezus z Nazaretu. II. Od wjazdu do Jerozolimy do Zmartwychwstania* (Kielce: Jedność 2011).
- Robertson A.T., *A Grammar of the Greek New Testament in the Light of Historical Research* (Nashville: Broadman Press 2010).
- Romizi R., *Greco antico. Vocabolario greco italiano etimologico e ragionato* (Bologna: Zanichelli ³2007).
- Rossi L., *Vocabolario greco italiano* (Città di Castello: Società Editrice Dante Alighieri 1995).
- Smyth H.W., *Greek Grammar* (Harvard: Harvard University Press 1984).
- Stasiak S., „Zmartwychwstanie Chrystusa w hymnach chrystologicznych św. Pawła”, *Verbum Vitae* 15 (2009) 229-247.
- Turner N., *A Grammar of New Testament Greek J.H. Moulton. III. Syntax* (Edinburg: T&T Clark 2003).
- Wallace D.B., *Greek Grammar beyond the Basics. An Exegetical Syntax of the New Testament* (Grand Rapids: Zondervan 1996).
- Young R.A., *Intermediate New Testament Greek. A Linguistic and Exegetical Approach* (Nashville: Broadman & Holman Publishers 1994).
- Zerwick M., *Il greco del Nuovo Testamento* (Subsidia Biblica 38; Roma: Gregorian&Biblical Press 2010).